

ABBOSIYLARLARNING ZAIFLASHUVI VA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

Abduqodirov Jasurbek

abduqodirovjasurbek36@gmail.com

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Islom tarixi va manbashunosligi-
IRCICA kafedrasi stajyor-o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ma'mun siyosati xalifalikda nisbiy barqarorlik yaratish arafasida edi, go'yo birdan hamma narsa ostin-ustun bo'lib ketgandek bo'ldi. Ozarbayjonda Xurramiyalar Babek boshchiligida yangi kuch bilan Abbosiylar xalifaligiga qarshi isyon bayrog'ini ko'tardilar. 816-817 yillarda Ozarbayjon, Yaqin sharq va Markaziy Osiyoda ham xalq harakatlari boshlandi Bu jarayonlar Sharq xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim rol o'ynadi. Bobek boshchiligidagi qo'zg'olon Osiyo va Afrika tarixida muhim rol o'ynagan. Ushbu kurashlarning so'nggi yigirma yillik (816-837) ko'pchiligi xalifalikka qattiq zarbalar berdi.

IX asr o'rtalarida Abbosiylar xalifaligining parchalanishi bilan ko'plab mustaqil va yarim mustaqil davlatlar tashkil etila boshlandi. Horun ar-Rashid xalifaligi davrida (786-809) Xalifalikda iqto asta-sekin tarqala boshladi. Xalifalikning siyosiy hayotida faol ishtirok etgan Bobekning Ozarbayjonda katta yerlari bor edi, bu yerlar xalifa Horun ar-Rashid tomonidan iqto qilib berilgan edi. Bunday iqto yerlar ba'zan xalifa iqtosi deb ham atalgan. Ba'zan mulk erlari deb ham nomlangan. Xalifa Horun Liviya, Tunis va Jazoirning bir qismini hayotlik chog'idayoq Ibrohim ibn Ag'labga hadya qildi¹.

Ma'lumki, iqto yerlari yuqori mansab egalari, qo'shin qo'mondonlariga berilgan. Ana shunday davrda IX asr boshlarida xalifa Horun ar-Rashid vafotidan

¹ Ebülfez Elcibey. Tuluno'g'ulleri devleti. (868-905). Yayına Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu. – İstanbul: Ötüken neşriyat, 1997. S. 31.

keyin (809), Abbosiylar sulolasi ichida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Horun ar-Rashid vafotidan oldin to'ng'ich o'g'li Aminni merosxo'r qilib sayladi. Amindan keyin u ikkinchi o'g'li Ma'mun merosxo'r bo'lishini e'lon qildi. U Vasiyatnomaga muhr qo'yib, uning nusxalarini viloyatlarga jo'natdi. Bir nusxasini Ka'bada saqlash uchun Makkaga yubordi. Shu bilan birga Aminga Suriya va sharqiy viloyatlar amirligini berdi. Horun ar-Rashid vafot etayotganda, Ma'mun Xurosonda, Amin Bag'dodda edi.

Amin xalifa etib saylandi. Xutbalarda doim Amindan keyin Ma'munning ismi talaffuz qilindi. Ammo uch yil o'tgach, Amin o'g'li ko'rdi. Albatta U ukasi Ma'munni taxtdan bo'shatib, o'rniga o'g'li Musoga bay'at qildi. Bir tomondan, Ma'mun Aminning bunday xatti-harakatini ma'qullamasligi, uning ta'siri sharqiy viloyatlardagi xalifanikidan kuchliroq edi

Boshqa tomondan, vazirlar tomonidan sodir etilgan fitna katta ta'sir ko'rsatdi. Uning taxtdan chetlatilishini eshitib, Ma'mun Bag'dod bilan barcha munosabatlari kesib, u Aminga tobe emasligini e'lon qildi. Amin esa unga qarshi qo'shin yubordi. Ma'mun esa bunga javoban o'zining qo'shin qo'mondoni, Xurosonning nufuzli shaxslaridan biri Tohir ibn Husaynni unga qarshi yubordi. Shunga o'xshash Abbosiylar sulolasi ichida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikkita yirik to'qnashuv yuz berdi. Siyosiy hokimiyat uchun keskin kurash boshlandi. Boshqa tomondan, Suriyada Aminga qarshi qo'zg'olon boshlandi. Ma'mun yuborgan qo'shin Amin qo'shinlarini mag'lub etdi va Ma'mun buyrug'i bilan Amin o'ldirildi. 813-yili Bag'dodda Ma'munga bay'at qilindi.

Ma'mun siyosati xalifalikda nisbiy barqarorlik yaratish arafasida edi, go'yo birdan hamma narsa ostin-ustun bo'lib ketgandek bo'ldi. Ozarbayjonda Xurramiylar Babek boshchiligida yangi kuch bilan Abbosiylar xalifaligiga qarshi isyon bayrog'ini ko'tardilar. 816-817 yillarda Ozarbayjon, Yaqin sharq va Markaziy Osiyoda ham xalq harakatlari boshlandi Bu jarayonlar Sharq xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim rol o'ynadi. Bobek boshchiligidagi qo'zg'olon Osiyo va Afrika tarixida muhim rol o'ynagan. Ushbu kurashlarning so'nggi yigirma

yillik (816-837) ko'pchiligi xalifalikka qattiq zarbalar berdi².

821-yilda Seistonda dehqonlar qo'zg'olonlari boshlandi. Bu qo'zg'olon Bobek harakati ta'siri endi Xalifa al-Ma'mun shaharlarda xalq harakatlari tobora kuchayib borayotganini aytdi. Mazhablar kurashining jonlanishini va xalifalikni himoya qilish bora-bora xalifalikni zaiflashtira boshladi. Ma'mun yirik yer egalarini o'z tomoniga tortmoqchi va buning uchun ularga ko'plab imtiyozlar beradi. 821-yilda xalifalik bo'laklarga bo'linishni boshlaydi. Buxoro, Balx, Samarqand yirik yer egasi bo'lgan Somoniylar oilasiga beriladi.

Xuroson noibi qilib 821-yilda Tohir bin Hasan tayinladi. Xuroson hukmronligi ostida mustaqil faoliyat yurita boshladi. Ularning qo'shinlarini mag'lub etishga uning kuchi ham yetmasdi. Tohir 822-yilning oktabr-noyabr oylaridan biri bo'lganini u buni his qilgani uchundir. Juma kuni masjidida xutba o'qilayotgan paytda Ma'mun nomi olib tashlashni buyuradi. O'sha kunning tongida, ya'ni Ma'mun nomi xutbadan olib tashlanganidan bir kun o'tib, Tohir to'shagida o'lik holda topildi.

Sharqiy Ma'mun viloyatlarida katta ta'sirga ega bo'lgan Tohirning yo'q qilinishi garchi u xalq uchun xavfni bartaraf etgan bo'lsa-da, tub o'zgarishlarni ta'minlamadi.

822-yilda xalifa Ma'mun (813-833) Qo'zg'olondan qo'rqib, yangi tartibsizliklarni keltirib chiqarmaslik uchun Tohir vafotidan keyin Xuroson boshqaruvini o'g'li Talhaga topshiradi. Tohirning o'g'li Talha 828-yilda vafot etgan bo'lsa ham, Ma'mun hamon o'z xohishini bajarishga jur'at etmay, taxtni kenja o'g'li Abdullohga berdi. Shunday qilib Xuroson (aniqrog'i, Eronning katta qismi) yarim mustaqillikka erishildi va saqlanib qoldi. Bu Abbosiylar xalifaligidan kattaroq edi. Bu davlatning bo'linishini anglatardi. Bundan tashqari, Abbosiylar xalifaliginafaqat Sharqiy viloyatlar, balki Shimoliy Afrikadagi yerlarni yo'qota boshladi.

Bundan tashqari, ilgari aytib o'tilganidek, Liviya va Tunis erlari 800-yil Horun ar-Rashid tomonidan Ag'lab boshqaruviga berilgan bo'lsa ham, Ag'labiylar

² Ebülfez Elcibey. Tuluno'g'ulleri davlati. (868-905). Yayına Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu. – İstanbul: Ötüken neşriyat, 1997. S. 39.

o'zlarini mustaqil deb bilishgan. Ag'labiylar, Ma'mun va Mu'tasim xalifaligi davrida mustaqil, faqat o'z xohishiga ko'ra harakat va siyosat yuritishdi Markaziy hukmronlik avvalgi kuchini yo'qotgani uchun unga bo'ysunuvchi viloyatlar endi yo'q edi. Markaziy hukumat o'z kuchini yo'qotgach, markazdan uzoqda joylashgan Shimoliy Afrika, O'rta Osiyo va Sharqiy Eron viloyatlari yarim mustaqil bo'la boshladi va mustaqillikka erisha boshladilar. Markazga yaqin boshqa viloyatlarda mustaqillik uchun kurash davom etdi. Aytishimiz mumkinki, IX asrning birinchi yarmida Ozarbayjon, Misr va Yamanda Abbosiy xalifaligiga qarshi kurash davom etmoqda edi. Yuqorida qayd etilgan viloyatlardan tashqari Tunis, Liviya va Jazoir ham Bobekiylar harakatining davom etgan davrida ularning bir qismi xalifalikdan uzoqlashib, keyinchalik unga tobe bo'lish u yoqda tursin, hatto to'liq mustaqil davlatlarga ham aylandilar. Yuqorida aytib o'tilganidek, Bobekiylar harakati al-Ma'mun siyosatining bir qismi edi. Aytishimiz mumkinki, bu aniq burilishga sabab bo'ldi, xalifalikda hamma narsa ostin-ustun bo'ldi. "Bu kunlar (Ma'mun davri) to'polon va urushlar davri edi"³. Ma'lumki, Abbosiylar xalifaligi parchalanishida turk qo'shinlari va qo'mandirlar katta rol o'ynaydi. Lekin xalifalikning yemirilishi va parchalanishi Buni umuman ularga nisbat berish to'g'ri emas. Arablar va forslar, xalifalik ichida, ba'zan yuz yillar davomida tinchlik, ba'zan ular qurolli to'qnashuvlar orqali hokimiyat uchun kurashdilar. Bu davrlarda katta shaharlarda xalq orasida hukumatga qarshi chiqish istagi, ayniqsa Bog'dodda kuchayib borardi.

Mu'tasim hokimiyat tepasiga kelishi bilan turklardan armiya tuzishni buyurdilar. Mutasim turklardan qo'shin tuzish g'oyasini qisqa vaqt ichida amalga oshirdi. Bobekiylar harakati bostirilgandan keyin turklarning ta'siri ancha kuchaydi. Harbiy islohotlar xalifalik uchun foydali natijalar bera boshladi. 838-yilda Vizantiya qo'shinlari ustidan katta g'alaba qozonildi. Xalifalik yangi qo'shin tufayli o'zini Babekiylar harakati, boshqa qo'zg'olon va urushlardan qutqargan bo'lsa-da, bu uzoq davom etmadi. Turklar endi xalifalikda siyosiy maydonga intildilar⁴.

³ Ebülfez Elcibey. Tuluno'g'ulleri davlati. (868-905). Yayına Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu. – İstanbul: Ötüken neşriyat, 1997. S. 65.

⁴ Erdoghan Mercil. Musluman Turk Devletleri. – İstanbul:Ötüken neşriyati, 2013. S. 377.

Xalifalikning zaifligini his qilgan bu turk askar va zobitlari mustaqil harakat qilib, markaziy hukmronlik uchun kurasha boshladilar. Xalifalar va turk qo'mondonlari o'rtasida to'qnashuv boshlandi. Katta g'alabalardan ilhomlangan turk qo'mondonlaridan biri Afshin katta ta'sirga ega bo'ldi va endi hech kim bilan hisob-kitob qilishni xohlamadi. U xalifalik uchun katta xavfga aylangan edi. Biroq buni his qilib, 841-yilda xalifa Mutasim Afshinni o'ldirishga majbur bo'ldi. Xalifa Mutasim vafotidan keyin 842-yilda uning o'rniga uning o'g'li Vosiq xalifa bo'ladi. Vosiq davrida (842-847) turk sarkardalari yuqori lavozimlarni egallay boshladilar. 847-yilda Vosiq vafot etganidan keyin uning o'g'li Muhammadga bay'at qilmoqchi bo'ldilar. Biroq turk qo'mondonlari ta'sirida Vosiqning ukasi Mutavakkilni xalifalikka 847-yilda taxtga o'tqazdilar. Shu tariqa turklar xalifalar tayinlashga kirishdilar. Abbosiylarning markaziy hukmronlikdagi ta'siri yo'qola boshladi.

Xulosa o'rnida, IX asrning boshlaridan boshlab Abbosiylar xalifaligi alohida ajralib chiqishga intilgan alohida guruhlarining qarshiligiga uchrashni boshladi, Bu o'z navbatida davlatni zaiflashtirdi, uning parchalanishini tezlashtirdi. Buni IX asrning boshlarida Shimoliy Afrika, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari xalqlari yangi yarim mustaqil va mustaqil davlatlar tashkil etishga urinishi ularning mazkur xalifalikdan ajralib, alohida mustaqil davlat tashkil etishlarida muhim qadam bo'ldi. Xalifa Horun ar-Rashid davrida qo'mondonlarga, saroy a'yonlariga berilgan yerlar, mulklar bor-bora xalifalikdan ajralib chiqishga intilishi, hattoki, qo'zg'alon ko'targan holatlari ro'y bergan voqealarni ham ko'rib o'tdik. Ayniqsa, Ozarbayjonda boshlangan Bobek boshchiligidagi qo'zg'alonning xalifalikning boshqa hududlariga ham tarqalishi, yangi qo'zg'alonlarga asos bo'lganligi ham xalifalik hududlarining mustaqil bo'lishga intilishlari samarasi edi. Xalifalik hududlaridan dastlabki paytlarda uzoqdagi hududlar mustaqil bo'lishi uchun harakat boshlagan bo'lsa, keyinchalik yaqin viloyatlar ham bu jarayonlarga aralashganligi xalifalik tanazzulini tezlashtirgan asosiy sabablardan biridir. Buning natijasida, Tuluniylar, Somoniylar, Tohiriylar, Safforiylar kabi bir qancha mustaqil va yarim mustaqil davlatlarning tashkil topishiga asos bo'ldi.